

groep die zich rondom een kleine figuur had geschaard en veronderstelde dat dat de kunsthistoricus was. Maar het was Larissa, die de mensen om haar heen in haar ban had, terwijl Francis aan de kant stond met zijn drankje. Dit kreeg ze overal voor elkaar, in alle omstandigheden en in alle talen. Ik weet niet of zij exemplarisch was voor Russen in het algemeen. Maar het lijkt erop dat het verstandig was van de Sovjetautoriteiten om haar in 1965 te laten vertrekken. Haar aanwezigheid in het Westen droeg bij aan het beeld van Russen als warm, ontwikkeld, gul en een klein beetje excentriek.

I

Larissa: achtergrond, geboorte en jeugd, 1931-1941

Geboorte – ouderlijk huis – feesten en dansen – Moskou – zuiveringen – promotie en degradatie – marteling – verstoppen onder de tafel – vakantie – de Duitsers komen

Larissa en Francis hadden een totaal andere jeugd. Opgroeien in de Sovjet-Unie onder Stalin was voor Larissa over het algemeen veel prettiger dan het bevoorrechte leven van Francis in Engeland. Ze werd geboren op 27 februari 1931, als enig kind van Nikolaj Salmin en Vera Tarasova, in een ziekenhuis tegenover het belangrijkste station van Leningrad, en ze geloofde stellig dat daar haar latere reis liefde vandaan kwam. Haar vader, die toen 31 jaar oud was, kwam uit de kleine Russische adel; de familie bezat een landgoed bij Doebrovka aan de Neva en een groot huis op het Krestovski-eiland in Leningrad. Haar moeder was acht jaar jonger en kwam uit een wat lagere familie. Vera's grootvader was rentmeester geweest voor de immens machtige familie Orlov. Haar vader was arts en 'had net de ene vrouw voor de andere verlaten'. Hij trouwde met Vera's moeder omdat die nogal rijk was, maar verliet haar vervolgens ook. Zij stierf toen Vera nog jong was en Vera werd aanvankelijk opgevoed op het landgoed van Orlov. Maar dat werd tijdens de Russische Revolutie met de grond gelijk gemaakt en Vera moest naar de stad verhuizen toen ze negen was. 'Toen ze net van school was moest ze al aan het werk en haar leven was heel moeilijk.' Totdat ze in 1929 Nikolaj Salmin tegenkwam en hij tot over zijn oren verliefd op haar werd.

Nikolaj was toen kolonel in het Rode Leger, maar had in tsaristisch Rusland een voortreffelijke opleiding genoten, namelijk de cadetten-school, die in 1731 door tsarina Anna was opgericht en in 1917 door de bolsjewieken was afgeschaft. Het was een elitaire instelling – jaarlijks werden er ongeveer tweehonderd mensen aangenomen, van wie negentig procent van adel was – en de opleiding was, zoals zoveel van dergelijke instellingen, niet alleen veelzijdig maar ook hard: ‘Het was erger dan Eton voor Francis. Het was zo wreed.’ Maar hij overleefde het en sloot zich in 1917 als een van de weinigen uit het korps aan bij de Revolutie. Hij maakte de overstap van het tsarisme naar het communisme op een moment dat het nieuwe bewind alle soldaten nodig had die het maar kon krijgen, en niet erg moeilijk deed over waar ze vandaan kwamen. Kort voor de Revolutie was hij scheikunde gaan studeren en hij werd specialist op het gebied van artillerie en chemische oorlogsvoering, waarover hij voor het Rode Leger het handboek schreef. Zijn expertise kwam goed van pas en hoewel de voortgang van zijn carrière vertraagd werd door zijn familieachtergrond, klom hij op in rang, zij het niet zonder tegenslagen en bijna-rampen. Hij had een stevige positie en een goed inkomen en was dolverliefd op Vera, en was voor haar dus een uitstekende partij. ‘Zijn karakter veranderde in de loop der jaren. Hij werd later heel somber, hield niet meer van mensen en veranderde gewoon erg. Maar in de tijd dat hij mijn moeder ontmoette, was hij vrolijk, sociaal en tamelijk makkelijk in de omgang.’

De Salmins waren van een goede familie, maar ze waren niet bijzonder rijk, ook niet vóór de Revolutie, omdat de overgrootvader van Larissa een groot deel van het familiefortuin had vergokt. Nikolajs oudere broer Jevgeni ging bij de marine en eindigde als schout-bij-nacht, terwijl hun vader Ivan als generaal een prominente rol had gespeeld in de rampzalige oorlog met Japan in 1905 en korte tijd gouverneur van Port Arthur was. Hij was geen aangenaam persoon. ‘Hij had een vreselijk karakter en mijn vader had een ongelukkige jeugd. [...] Zijn ou-

Generaal Ivan Ivanovich Salmin

ders hadden voortdurend ruzie. Zijn moeder zei dat als je alle slechte eigenschappen van haar kinderen bij elkaar zou stoppen, je iets zou krijgen wat toch nog beter zou zijn dan haar man.’ Anders dan zijn kinderen weigerde Ivan zich bij het nieuwe regime aan te sluiten. Dat hoefde ook niet, want in oktober 1917 bevond hij zich aan het west-

front, waar hij fungeerde als liaisonofficier met het Franse leger. Toen de bolsjewieken aan de macht kwamen, besloot hij in Frankrijk te blijven, vooral op aandringen van zijn Franse minnares, die veel aantrekkelijker was dan zijn vrouw in Rusland. Na de oorlog begon hij een brouwerij, die enkele jaren goed draaide, maar in 1929 haalde zijn vrouw hem over terug te keren naar Leningrad, omdat ze had gehoord dat de regering van plan was geconfisqueerde eigendommen terug te geven. Daar was de minnares het mee eens: 'Wanneer je je bezittingen terug hebt, kun je ze verkopen en weer naar Parijs komen.' Dus reisde hij naar Leningrad, waar hij kort na het huwelijk van Nikolaj en Vera aankwam. Het gerucht klopte echter niet. Er werd niets teruggegeven en toen hij zag wat er met zijn huizen was gebeurd – zijn landhuizen waren met de grond gelijkgemaakt en het herenhuis in de stad was verbouwd tot appartementen voor meerdere gezinnen – werd hij zó overmand door razernij dat hij een hartaanval kreeg en overleed, juist toen zijn zoon de trap opklom om hem aan zijn nieuwe schoondochter voor te stellen. Larissa had geen idee hoe het met de minnares of de brouwerij was afgelopen.

Als enig kind had Larissa over aandacht niet te klagen. Behalve haar moeder waren er een kindermisje en haar grootmoeder van vaderskant, die allebei dol op haar waren. Vooral haar grootmoeder was belangrijk; ze bleef wonen in het huis van de familie in Leningrad, een mooi neoklassiek houten gebouw met beschilderde zuilen, dat overeind bleef staan totdat het in 1942 tijdens het beleg in stukken werd gehakt voor brandhout. Na 1917 werd het huis verdeeld in appartementen en bleef er voor haar nog één kamer over, terwijl nieuwkomers de andere kamers kregen toebedeeld. Maar daardoor veranderde er weinig in haar levenswijze. Ze behandelde de nieuwe bewoners simpelweg als gasten of bedienden, afhankelijk van hoe aardig ze ze vond. Ze bleef het hele huis als haar eigendom beschouwen en deelde strenge straffen uit aan mensen die haar regels overtraden.

Ook Larissa's ouders woonden hier enige tijd, maar ze verhuisden

omdat Vera in de buurt van haar vrienden in het centrum van Leningrad wilde zijn. Het jonge gezin kreeg op Kirovboulevard 27 één kamer van dertig vierkante meter, verdeeld in een woon- en een slaapgedeelte. Het was krap, maar niet onaangenaam, omdat 'mijn moeder altijd een huishoudster had. Dat waren plattelandsmeisjes. Zo'n meisje was meestal heel eenvoudig, woonde bij ons en hielp mijn moeder met de zorg voor mij. Maar de boodschappen en het eten deed mijn moeder meestal zelf.' Het huizenblok had zelfs een portier die dienstdeed als conciërge, brandhout opstapelde op de binnenplaats en kleine reparaties uitvoerde: 'Al onze gasten klaagden dat hij de deur met een buiging opendeed en ze vonden dat hij daarvoor berispt moest worden.'

Een houtkachel diende als verwarming en om op te koken, toiletten waren gemeenschappelijk en ze hadden een grote kuip die gevuld met warm water buiten werd gezet als iemand in bad wilde. Dat klinkt misschien spartaans, maar het toilet was wel binnen; toen Larissa in 1967 in Oxford kwam wonen, stond het toilet achter in de tuin van het huis dat Francis voor hen had gekocht. Hij bezocht haar in Leningrad in het voorjaar van 1963 en beschreef het appartement als volgt:

Zoals in alle Russische appartementen die ik heb bezocht, is de ingang van het gebouw extreem smerig. [...] Binnen in het appartement zelf (op de 5e verdieping) is een smalle gang waar een paar deuren op uitkomen; sommige zijn van de 'buren' (dus eigenlijk andere bewoners van het appartement) en andere van Larissa en haar moeder. Keuken en badkamer/toilet zijn gemeenschappelijk. Warm water is er alleen als er een speciaal apparaat wordt aangezet. Haar deel bestaat uit één grote, lichte eet/zitkamer en één slaapkamer, door een scherm in tweeën gedeeld. Er is een piano, een paar nogal slechte schilderijen, een tv, tafels, stoelen etc. en in een hoek een enorme porseleinen kachel tot aan het plafond. (5 april 1963)

Maar zo was het niet altijd geweest. Toen de familie erin trok, was het, zoals Larissa zich herinnerde:

een ongelooflijk luxueus appartement van grofweg twee kamers. De ene was een enorme ruimte met twee open haarden. [...] Ik herinner me nog mezelf in die kamer, ik was waarschijnlijk ongeveer twee jaar oud en ik was altijd bang, omdat het totaal onmogelijk was om de ruimte te verwarmen. De open haarden gaven heel weinig warmte en ik weet alleen nog dat ik van de ene kant van de kamer naar de andere rende en dat dat heel ver was.

Hun woning kromp echter doordat ze haar officieel moesten delen met Nikolajs broer, die eerder bij de Oostzeevloot gestationeerd was geweest. Toen hij terugkwam, werd het appartement in tweeën verdeeld, maar wel met een gedeelde ingang. Larissa vond deze periode heel fijn. Ze kreeg van nog meer mensen aandacht en de vrouw van oom Jevgeni kon uitstekend bakken en gaf haar broodjes. Maar toen oom en tante verhuisden, wees de gemeente hun deel toe aan een vreemde: een fotograaf die chronisch dronken was nadat zijn vrouw plotseling was overleden na een mislukte abortus. Hij maakte veel lawaai, en het probleem was ook dat hij vaak 's avonds laat thuiskwam zonder sleutels en aanklopte en aanbelde totdat iemand hem binnenliet. Dat was in de tijd dat de grote zuiveringen begonnen, en de ouders van Larissa waren elke avond bang dat het bonzen op de deur niet de buurman was maar de NKVD, die Nikolaj kwam ophalen om hem dood te schieten.

Larissa's opvoeding was ook voordat de oorlog uitbrak al excentriek geweest; tot haar achtste ging ze niet veel naar school, en toen ze veertien was had ze maar ongeveer drie jaar officieel onderwijs gevolgd. Haar moeder vond mensen om haar pianospelen, Duits, Frans en Engels te leren en schakelde familie en vrienden in om haar te leren lezen, schrijven, rekenen en schaken. 's Zomers gingen ze naar hun

datsja ten noorden van Leningrad: 'Je moest met de trein en dan was het nog dertig kilometer vanaf het station. Je kon een paard en wagen huren. Het was in een dorp. Er was heel veel groente, want iedereen daar had een groentetuin. Vlees was er niet, maar je kon wel eieren krijgen.'

De datsja was primitief maar mooi. Hij had twee verdiepingen, er was geen stromend water maar wel een put in de tuin. Er was een rivier in de buurt waar je kon zwemmen of vissen, en Larissa en haar moeder brachten veel tijd door met koken, planten plukken voor salade en lange wandelingen maken tijdens die zomeravonden, wanneer het tot bijna middernacht nog licht was. Ze bleven tot de laatste week van augustus – Nikolaj kon bijna nooit komen, omdat hij altijd ergens gestationeerd was – en keerden dan terug naar Leningrad om zich voor te bereiden op het nieuwe schooljaar dat op 1 september begon, en op de naargeestige Russische winter.

Larissa vond die zomers idyllisch, maar Vera had er een vreselijke hekel aan. Ze zag niet in wat er zo fijn was aan het eenvoudige landleven en verlangde naar het eind van de vakantie, zodat ze weer terug kon naar het bruisende Leningrad. Terwijl Nikolaj plichtsgetrouw en enigszins introvert was, was zij extravert en heel sociaal:

Op een gegeven moment organiseerde mijn moeder zelfs danslessen en nodigde ze een professioneel danspaar uit dat hun alle nieuwe passen in de foxtrot en de tango leerde. Ik zat dan onder de tafel. De tafel werd meestal op de bank neergezet en onder die tafel zat ik dan en keek met veel plezier naar alles wat er gebeurde. [...] We hadden een parketvloer en er was genoeg plek om te dansen. Aan dat leven was ze gewend en daar kon ze niet buiten.

Er is een foto van een etentje; je ziet een kamer met een grote open haard en een tafel met brood, karaffen wijn en borden met gerookte vis. Het belangrijkste verschil met het Westen was het gebrek aan materiële bezittingen. Zelfs vrij hoge figuren in het leger, zoals de vader van Larissa, hadden een bescheiden woning met weinig huisraad. Maar dat vond Vera helemaal niet erg. 'Voor haar was het belangrijkste dat er reuring was. Zolang ze maar omringd was door vrienden, vond ze alles best.'

Terwijl Vera voor de prikkels zorgde, bracht haar vader stabiliteit, ondanks lange afwezigheid door zijn werk als militair. Vera hield van het stadsleven, Nikolaj juist niet. Hij was een echte buitenman. 'Jagen was zijn specialiteit. Hij droomde er alleen maar van om ergens in het bos te wonen.' Toch functioneerde de relatie over het algemeen goed en het huwelijk was bijna het enige wat Larissa kende dat niet in een scheiding eindigde. Hij gedroeg zich respectvol jegens zijn vrouw en

Diner bij familie Salmin

dochter en toonde verantwoordelijkheidsbesef, en zijn aanwezigheid was ook voelbaar wanneer hij weg was. Moeder en dochter vertrouwden allebei volledig op hem en toen hij in 1961 aan een hartaanval overleed, stortte Vera in en was Larissa kapot van verdriet. Hij leerde haar lezen, nam haar mee uit vissen en liet tijdens wandelingen op het platteland zien hoe ze paddenstoelen moest plukken. Hij nam haar serieus en steunde haar: 'Als ik ruzie had met mijn moeder, stond mijn vader altijd aan mijn kant en verdedigde hij me. En wanneer mijn moeder ruzie had met mijn vader, stond ik altijd aan zijn kant.'

Maar de genotzucht van Vera deed meer voor de welstand en de veiligheid van het gezin dan de ijver van Nikolaj. Sterker nog, later bleek haar onverzadigbare drang naar gezelschap en vermaak zijn redding. Zijn carrière vorderde gestaag, ook al moest hij aanzienlijke tegenstand overwinnen vanwege zijn afkomst. Hij schreef twee boeken over chemische oorlogsvoering, verdiepte zich in luchtverdediging en beleefde zijn grote doorbraak toen hij in januari 1935 werd gerekruteerd door maarschalk Michail Toechatsjevski, de meest dynamische en invloedrijke strateeg van zijn generatie in de Sovjet-Unie. Toechatsjevski, die slechts een paar jaar ouder was dan Nikolaj, ook uit een adellijke familie kwam en ook op de cadettenschool had gezeten, werd vereerd door zijn volgelingen, gehaat door zijn rivalen en – helaas voor hem – door Stalin gezien als een gevaarlijke potentiële rivaal. Vera en Larissa reisden mee naar Moskou met Nikolaj, die daar moest helpen het Rode Leger te reorganiseren en voor te bereiden op de oorlog die onvermijdelijk zou komen.

Nikolaj droomde ervan zijn land te dienen, Vera droomde ervan de vrouw van een generaal te worden en Larissa was graag bij haar vader. 'Ik weet nog hoe hij met ongelooflijk glimmend gepoetste laarzen uit de tram stapte en me bij de arm nam.' Maar er was een probleem: Vera voelde zich ongelukkig en kreeg een hekel aan Moskou. 'We kregen een appartement in een buitenwijk, [...] een afschuwelijk modern gebouw. Hij ging 's ochtends vroeg naar zijn werk en mijn moeder bleef

Vera Salmina (1937) en Nikolai Salmin (1935)

bij mij achter. Ik was steeds ziek. Het was de hel voor haar.' Vera miste haar vriendenkring en haar stad; ze verlangde ernaar op een manier die je wel vaker zag bij Leningraders die hun stad onvrijwillig verlieten. Ze wilde naar huis. Het leger stelde zich verrassend positief op: als stimulans om te blijven kreeg het gezin een appartement aangeboden in de Gorkistraat, de meest prestigieuze straat van Moskou.

Maar Vera was niet over te halen en werd zo depressief dat haar man en het Rode Leger zwichtten. Nikolaj gaf zijn functie op, al wist hij zeker dat dit zijn carrière zou ruïneren. Hij werd in rang teruggezet, moest een lager salaris accepteren en werd halverwege 1936 overgeplaatst naar Leningrad. Daarna werd hij in Novgorod gestatio-

neerd, waar Vera en Larissa zich kort bij hem voegden. 'We hadden toen één kamer, die zo vol zat met bedwantsen dat papa het ijzeren bed in het midden zette, met daaromheen etensblikken gevuld met kerosine. Maar dat hielp natuurlijk niet, want de bedwantsen sprongen van het plafond naar beneden.' Vervolgens werd hij overgeplaatst naar Doebrovka, niet ver van Leningrad, nam deel aan de Russisch-Finse oorlog en werd in 1940 naar Tbilisi in Georgië gestuurd om de luchtverdediging van de Kaukasus te leiden.

Weggaan uit Moskou bleek een verstandige zet. Toechatsjevski werd op 22 mei 1937 gearresteerd, mogelijk als gevolg van een Duitse desinformatiecampagne. Hij werd zo erg gemarteld dat er op zijn bekentenis, die bewaard gebleven is, bloeddruppels te zien zijn. Hij werd door een rechtbank veroordeeld wegens verraad en op 12 juni geëxecuteerd. Vervolgens werden nog eens 37.000 officieren ontslagen, meer dan 10.000 gearresteerd en meer dan 7000 schuldig bevonden aan verraad, waardoor het Rode Leger zo verzwakte dat het zich zelfs nauwelijks staande kon houden tegen de Finnen in de Winteroorlog van 1939-1940: 'De man die mijn moeder het appartement aan de Gorkistraat had aangeboden werd doodgeschoten, net als vele anderen. Al onze vrienden werden gearresteerd.'

Toechatsjevski's hele netwerk van vrienden en collega's, zorgvuldig geselecteerd op talent en toewijding, werd vernietigd. Hij werd beschuldigd van het beramen van een staatsgreep en van fascistische sympathieën. Maar Nikolaj niet. Hij was ervan overtuigd dat hij vroeg of laat zou worden meegesleurd in de zuiveringen. Hij had zelfs een tijdlang elke avond een ingepakte koffer bij de deur staan; als de politie hem zou komen halen, zou hij kunnen vertrekken zonder zijn vrouw en dochter te storen. Maar de klopp op de deur kwam niet. Misschien werd zijn beslissing om uit Moskou weg te gaan opgevat als ontevredenheid over Toechatsjevski en zijn entourage, misschien werd hij door zijn herhaaldelijke verhuizingen vergeten, maar hij is in elk geval nooit gearresteerd. Hoewel hij een tijdje zijn lagere rang